

УДК 821.161.2-94(075.8)

ГЕНЕЗИС Й ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ МЕМУАРНОГО ЖАНРУ У СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Джигун Л. М.

Хмельницький національний університет

У статті проаналізовано генезис й основні етапи розвитку мемуарного жанру у світовій та українській літературі. З'ясовано, що в структурі генезису тревелог є найдавнішим жанром нефікційної прози, він започаткований в античну добу і не втратив читацького інтересу до сьогоднішнього дня, адже цей мемуарний жанр літератури розширює кругозір читача, несе важливу інформацію про віддалені і маловідомі землі.

Ключові слова: генезис, тревелог, жанр, мемуари, епістолярій, інтровертивно-спогадова література, методологія, еволюція.

Джигун Л. М. Генезис и основные этапы развития мемуарного жанра в мировой и украинской литературе. В статье проанализированы генезис и основные этапы развития мемуарного жанра в мировой и украинской литературе. Установлено, что в структуре генезиса путевой очерк является древнейшим жанром прозы nonfiction, он основан в античные времена и не потерял читательского интереса до сегодняшнего дня, ведь этот мемуарный жанр литературы расширяет кругозор читателя, несет важную информацию об отдаленных и малоизвестных землях.

Ключевые слова: генезис, путевой очерк, жанр, мемуары, эпистолярій, интровертивно-воспоминательная литература, методология, эволюция.

Dzhyhun L. M. Genesis and the Main Stages of the Memoir Genre in the World and Ukrainian Literature development. The article analyses the genesis and the main stages of development of the memoir genre in the world and Ukrainian literature. It is found out that in the structure of genology, travel literature is the oldest genre of nonfiction prose, it was established in the antique age and did not lose the reader's interest to this day, because this memoir genre of literature expands the reader's horizons, carries important information about distant and little-known lands. That is why in the result of the study, the thorough presentation of the genesis review and the history of the travel literature has been offered, its genre identification has been revealed, its correlation of the various genres, presented in the matrix of road notes, chronicles (exposition of the events, facts in chronological order), memoirs, diaries, in the form of essay, portrait has been presented, and even declared in the letters. The multidimensionality of the travel literature can be read in multi-vector forms and images. It is proved that the writers use memoir travel literature as an artistic method, in the structure of small and large prose. Thus personal attitude to the subject of the image is embodied in the language structure of the work, the author of the image, its particular ideological position. All the components of the artistic structure (facts, their location, character and method of narration) are important not only from a historical point of view, but literary as well, because skillfully written memoirs contribute to the study of the reflection of the aesthetic category (the embodiment of the author's plan, his presentation of thoughts on paper) by a writer who selected the material, artistically worked out and presented it to the readers according to the actual world outlook, intentional idea, intentional essence of consciousness, world outlook.

Key words: genesis, travel literature, genre, memoirs, epistolary, introverted-memoir literature, methodology, evolution.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Українська мемуаристика сьогодні посідає важливе місце в національному культурно-гуманітарному та літературному просторі України. Мемуарні твори успішно використовуються для реконструкції ментальності та різноманітних історичних досліджень, відтак діяльність письменника-мемуариста зумовлюється подіями національної історії, суспільними чинниками епохи, в якій вони творчо працювали. Водночас зазначимо, що вивчення української мемуарної літератури є явищем спорадичним, а спогади діаспорних письменників

й поготів. Тому актуальною залишається проблема наукового осмислення еволюції світової та української мемуаристики. Складність вивчення означеної проблеми залишається з причини неопублікованих наразі мемуарно-автобіографічних текстів; деякі з них зберігаються в державних і приватних архівах, а ті спогадові твори, що вийшли за кордоном незначним тиражем, досі є невідомими широкому загалові читачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В епоху соцреалізму мемуарна література неохоче розроблялася українськими літературознавцями, однак проблема знайшла своє втілення у закондонній філологічній науці, про що слушно зауважує О. Вербич із деяким уточненням: «У XX столітті вивчення мемуарних творів

© Джигун Л. М. Генезис й основні етапи розвитку мемуарного жанру у світовій та українській літературі

стало окремим напрямом у науці. Найбільший вклад у цій сфері маємо в працях Ф. Лежена, Ж. Гюсдорфа, Джеймса Олні. Проте єдності у питаннях належності автобіографічних творів до художньої літератури і епохи, від якої варто вести відлік автобіографічного жанру, немає (Ф. Лежена, Ж. Гюсдорфа, Анатоль Франс, Фердинанд Брюнетьер)» [2, 175]. Бідність вітчизняної інтровертивно-спогадової літератури ХХ століття С. Адрусів пов'язує з марксистсько-ленінською методологією, закоріненою в колективне, соціальне, а не індивідуальне, тому, делікатно зауважує, «що українські контексти завжди диктували необхідність розвивати Я-сусільне, а не Я-індивідуальне» [11, 84]. Останнім часом спогадова література стала предметом захисту дисертаційних робіт, авторами яких є Т. Черкашина, О. Рарицький, А. Ільків, Т. Швець, А. Цяпа, Л. Вашків та ін. Однак у своїх дослідженнях вони не заторкують широко діаспорну і світову спогадову літературу, як і, утім, оминають зокрема тревелог – найдавніший жанр мемуаристики.

Мета статті – проаналізувати процес зародження й основні етапи розвитку мемуарного жанру у світовій та українській літературі, розкрити основні жанрово-стильові ознаки тревелогу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині, коли глобалізаційний процес концентрується в постіндустріальному світі більшої частини інтелектуального і технологічного потенціалу людства, значно розширились можливості до міжкультурних зв'язків, безпосереднього спілкування з іншими народами. Скажімо, раніше географія мандрів не зачіпала великий прошарок населення, а все ж військові походи, дипломатичні й торговельні зв'язки з тією чи іншою державою сприяли тим, хто був далеко від рідного краю, аби занотувати побачене, поділитися враженнями від подорожування з читачами.

Нині Україна підписала Угоду з Європейським Союзом про безвізовий режим (церемонія відбулася 17 травня 2017 р. у французькому Стразбурзі). Відтак кожен українець, який має достатні фінансові активи, як для перебування в ЄС, так і для повернення в Україну, може вільно вирушати в мандри, туристичну подорож. Особистість постійно прагне пізнати світ, вона виформовує світогляд, вибудовує власну ідентичність у соціальному середовищі.

Насамперед поміркуймо, чи правильним є трактування про те, що у світовій культурі «тревелог – це літературний жанр який виникає одразу після історичного роману» [4]. Літературознавча історіографія заперечує таке формулювання, бо корені цього жанру сягають в античний світ. На відміну від роману із замкненим простором і авторською версією фікційного твору, художнім вимислом, тревелог – це відкритий зовнішній світ, в якому правда домінує над вигадкою. Від коли людина винайшла письмо, з того часу вона праг-

нула пізнати світ, а для цього вирушала в мандри. Ще в сиву давнину утворювались соціальні групи, племена і раси, а згодом – країни зі своєю мовою. За біблійним приписом, «Авраам подорожує з Іраку в Єгипет, а Мойсей спершу тікає з Каїру в гори Синай, де, за Біблією, упродовж сорока днів і ночей ховався (Вих.24: 18, Вих. 33: 20-23), щоб згодом повернутися і вивести свій народ із неволі, в Синай; Ісус відправляється в Єгипет, з тим в Палестину; Мухаммад покидає Мекку, щоб переїти в Медину; Будда мандрує Індією» [22, 46]. Таким чином, виходить, що з давніх-давен «Номо Віатор» (від лат. – людина як посланець, мандрівник) постійно перебуває в дорозі, щоб зафіксувати на пергаменті нові враження від побаченого в далеких краях. Кожне століття має свою історію про подорожування. Нині важко вивчати тревелог без занурення в еволюцію цього прадавнього жанру: від античності до наших днів.

Одним із перших письменників-мандрівників є карфагенський адмірал Ганнон, який близько 470 р. до н.е. здійснив плавання в північну і західну Африку, зміг доплисти до кордонів Камеруну, територія, за його словами, була «населена дикими людьми» і «гориллами» [19]. Згадаймо бодай ще один давній опис території сучасної України географом Геродотом, який 464 р. до н.е. подорожував задля запису точних даних про греко-перські війни, відвідав країни Сходу, дістався до узбережжя Чорного моря, відвідав грецькі колонії (південна частина сучасної України). У V столітті до н.е. пустився в мандри учень Сократа, грецький філософ Ксенофонт. Він є автором книжки «Анабазис», що вважається класичною грецькою прозою, в якій детально подає описи відступу грецьких військ-найманців. У VI столітті візантійський купець Козьма Індікоплов здійснив кілька подорожей Червоним морем та Індійським океаном під час правління імператора Юстиніана, про що згодом описав у книзі «Християнська топографія». Отже, тревелог заґрунтований на антитетичному «своє-чуже», «ми-вони», щоб краще зрозуміти себе, своє Я у світі. Канадський професор Норманд Дуарон у праці «Випробування простором замість тексту. Подорож як жанр», висловлює думку про те, що «історія і подорож і має природний взаємозв'язок: переміщення йде в одному випадку в просторі, а в іншому – в часі, але обоє вони закорінені в людському досвіді» [17, 21].

Подорожі використовують письменники для пригодницького роману чи повісті. Але, скажімо, якщо роман наближений до тревелогу (твори Жюль Верна, П'єра Лоті, І. Багряного, М. Трублаїні), то тревелог є предметом сюжету. Французький вчений Сапра Мусса (Національний центр наукових досліджень, м. Ліон), автор праці про расові ідеї в описах циган французькими мандрівниками, які побували в Росії (XIX століття) виокремлює деяку різницю між двома жанрами (романом і тревелогом). Він вважає, що саме

тревелог служить джерелом для написання фікційної прози [21, 50].

Як стверджував дослідник китайського походження Віктор Вельгус (1922-1980), великий китайський мандрівник Фа Сянь мандрував 15 років просторами Індії і східного Афганістану, щоб збирати легенди і сказання про Будду і про буддійських ченців. Його розповідь «Опис буддійських держав» («Фогоцзі») свідчить про появу буддизму в Китаї, і про те, як саме і чому китайські паломники регулярно мандрували в Індію. Починаючи з X століття, мандрівники арабо-мусульманського світу починають мандрувати по земній кулі, щоб збирати знання і відкривати нові землі. Серед цих мандрівників найвідоміші Ібн Фадлан, Аль-Гарнаті, Ібн Джубайр і Т. Батута [1, 302]. Подорожній нарис Ібн Фадлана послужив одним із джерел для роману, написаного в ніцшеанській та раціональній концепціях, американського письменника Майкла Крайтона «Пожирачі мертвих» (1976), за мотивами якого був знятий фільм «13-й воїн» (англ. The 13th Warrior), що вийшов на екрани 1999 р. і в якому актор Антоніо Бандерас грає роль Ібн Фадлана.

І європейці подорожували, інтелектуали знайомилися з далекими країнами, здійснювали паломництво. Якщо мусульмани прямували в Мекку, то християнські паломники прямували до древнього Риму, Єрусалиму, Константинополя і навіть в Єгипет (на гору Синай). Серед тревелогів слід назвати твори, авторами яких є Роберт Монах, Гвіберт Ножанський, Петро Тудебода, Бодрі Буржський, Фультхерій Шартрський, Альберт Аахенський, які переважно зацентровували увагу читачів на описах хрестових походів, протистоянні мусульман і християн під час «облоги Єрусалима», ідеалізовано оспівували святе місто Єрусалим. Тексти уподібнювалися до хронік [20].

В давньоукраїнській культурі розвивається паломницька література, ходіння. Мандрівники описували подорожі до «святих місць» на горі Афон, у Палестину, Константинополь. Заохочення до паломництва (тоді унікальний вид туризму) здійснювала церква. Першим паломником був ігумен Даниїл, автор книги «Життя і ходіння ігумена Данила з Руської землі» (1108), в якій детально описав священні місця, що йому показав «екскурсовод», освічений старець-монах. Завдяки йому Данило побував біля Тиверіадського моря, Фафори, Назарета, Хеврону, Йордану, «та й інших святих місць я бачив багато, про що згодом розповім» [5]. Український письменник, дослідник давньої літератури І. Срезневський про мандрівні нотатки висловився таким чином: «Записки Нікітіна про паломництво до Персії, Індії в 1466–1472 рр. – це своєрідний пам'ятник і для свого часу (допоки не відкрились подібні), такий же, як «Слово о полку Ігоревім», що його відкрив Карамзін, ним одним досі оціненим за значенням в історії давньої Русі XV віку» [6, 243]. Дослідник тревелог «Ходіння за три

моря» поділив на 15 розділів [14, 263], констатуючи, що справді мандрівник подолав три моря: перше море Дербентське, друге – Індійське, третє – Чорне море [14, 262].

У спадщині Павла Халепського (араб. Булос аль-Халябі Ібн аз-Заїм аль-Халябі; бл. 1627–30.01.1669) також є цікавий тревелог «Подорож патріарха Макарія». Халепський (Алеппський) був архідияконом і разом з батьком, Антіохійським патріархом Макарієм подорожував з Дамаска у Східну Європу. Двічі побував в Україні, познайомився з київським митрополитом Сильвестром Косовим, а 21 червня 1664 р. під Богуславом зустрівся з гетьманом Б. Хмельницьким. Щоденник мандрівника Халепського перекладено кількома мовами, в тім числі українською [15], в якому йдеться про політичне становище України, культуру, звичаї і побут українського народу в середині 17 століття. Автор згадує про використання органа під час богослужіння в православній церкві на терені України (в Луцьку й у селі Маньківці на Черкащині). Прикметно, що паломники XV-XVII ст. творили свої тревелоги різножанрово, вони їх подавали у формі звіту, щоденника, нарису, нотаток, спогадів. Як зазначає Жак Шупо, у тревелогах оповідач намагався подати якомога більше детальної географічної та етнографічної інформації про побачене у далеких країнах. Звідси й оприявнюється три принципи тревелогу: «побачити, відчути і написати правду» [16, 541], відповідно – «відмова від риторики і красномовних зображень, тревелог твердо виступає проти літератури і її художньої вигадки» [18, 46].

Дослідник української еміграції С. Лазебник розповідає про масові емігри українців, одні з яких їхали у державних справах, інші шукали ліпшої долі і залишалися жити на чужині. Зокрема, є історичні згадки про прибуття в 1745 р. до старовинного містечка Руський Керестур і Куцура (Сербія) одинадцяти українських (русинських) родин на постійне поселення. З 1751 року розпочався масовий вплив українців (русинів) із Закарпаття до Керестура. Минуть ще десятиліття, і до Сербії, Боснії прибудуть тисячі не лише закарпатців, а й галичан, жителів Пряшівщини, а також вісім тисяч козаків із зруйнованої Катериною II Запорозької Січі [8, 14]. Давнє походження нефікційної прози підтверджує О. Рарицький: «Очевидним є факт, що, історично розвиваючись, українська (і світова) нефікційна проза виробила свою систему жанрів: це мемуари, епістолярій, щоденники, записки, автобіографії, некрологи, усна оповідь, котрі аргументовано свідчать про доволі давнє походження й становлення такого типу письма, що сприяло його множинному формо-змістовому самоформаленню й типологічній систематизації» [12, 87].

У XVIII столітті в Європі набуває розголосу й поширюється культура епохи Просвітництва. Інтелектуали відчувають брак інформації, аби її отримати, вони відправляються в далекі мандри,

збирають матеріали й моделюють їх у художній формі. В чужих країнах зустрічаються з письменниками, філософами, художниками, музикантами, відвідують театри, бібліотеки, університети. Літератори усвідомили значення тревелогів, тому зчаста вдаються до них. У записниках, щоденниках, спогадах відчитується присутність активного авторського Я: письменники розповідають про себе і свій час, про подорожі і цікаві зустрічі, встановлюючи прямий контакт і з реципієнтом. У такий спосіб стираються грані між документальною нарацією і белетристикою. Тревелог на рівні біографії, листа, щоденника, спогадів розглядаємо як різновид літератури, який перебуває на межі документальності та художності. У XIX столітті відбувається легкий перехідне фікційної прози у фікційну як вкраплення мандрівних нотаток в структуру белетристичного твору. Починаючи з другої половини XIX століття тревелог набуває поліаспектних рис, прочитується в різновекторних формах й образах.

Нині жанрові модифікації становлять своєрідну основу літературного процесу, проте кожна модифікація є самодостатньою та оригінальною, бо, з погляду Н. Копистянської, «жанр безпосередньо реагує на естетичну концепцію особистості» [7, 30]. Теоретизуючи з різжанрової модифікації, відзначимо, що дефініція «жанрова модифікація» близька до терміна «жанр», його семантика – варіант жанру. Скажімо, до жанрової модифікації можна віднести мандрівні нотатки, подорожні нариси, спогади про подорожування та ін., які умовно можуть бути співвіднесені з поняттям «тревелог».

Починаючи із XVII століття в Україні активно розвивається щоденниковий жанр, про це йдеться в упорядкованій В. Шевчуком книжці «Малі українські діярії XVII-XVIII ст.» [10]. Упорядник уперше зібрав корпус історико-літературних пам'яток у вигляді щоденникових записів. В них розкрито суспільно-культурне буття українців другої половини XVII- XVIII ст. Хоча й перші зразки щоденникових записів віднаходимо в «Повчанні» Володимира Мономаха та «Хожденії» ігумена Данила. Адже від щоденникової форми бере свій початок й українська паломницька література.

У XIX столітті побували за кордоном Марко Вовчок, І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, на початку XX ст. – В. Доманицький, Б. Грінченко, М. Кривинюк та багато інших. Перебуваючи в Софії (Болгарія) Леся Українка опинилась в такій ситуації, яка опечалила: несподівано помер М. Драгоманов, мамин брат. Тому в листі (13 (25). 06. 1895) до батька просить обережно сповістити про це мамі і «бабушку приготуйте до цієї звістки», а ще питає поради: «Як ти думаєш про поворот Людмили Михайлівни в Росію? Пишіть частіше, тепер для нас се дороге дуже» [9, 307].

Корпус української мемуаристики у XIX столітті поповнився щоденниками П. Куліша, Т. Шев-

ченка, Панаса Мирного, епістолярною спадщиною Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін. У минулому столітті надруковано корпус листів Лесі Українки, епістолярний діалог Ю. Луцького з Є. Сверстюком, спогади діаспорних письменників Д. Гуменної, Г. Костюка, Д. Нитченка, В. Чапленка, Ю. Шевельова та ін. Мемуарні твори значно збагатили українську літературу високою духовною продукцією художньо-документального гатунку.

Еміграційні письменники Є. Онацький, Я. Рудницький, М. Островерха, Д. Нитченко, Ю. Мовчан, Ганна Черінь, Л. Палій, Віра Вовк, Леся Богуславець вільно подорожували країнами світу. Про свої далекі і близькі мандри Я. Рудницький написав цілу серію тревелогів: «З подорожі довкола півсвіту» (1955), «З подорожі по Америці» (1956), «З подорожі до Скандинавії» (1957), «З подорожей по Канаді. 1949 – 1959» (1959). Але якщо Я. Рудницький описує красу Канади, то Леся Богуславець, Віра Вовк, Л. Палій наприкінці XX поч. XXI століття десятки разів побували в Україні, активно розвиваючи літературний жанр тревелогу. Дослідниця Н. Гаврилюк з пієтетом говорить про Віру Вовк, яка мешкає в далекій Бразилії, але зчаста мандруючи світом, помножує славу України: «В. Вовк – паломниця, яка не вагається мандрувати у далеких часах, і ставить суттєві питання, шукаючи відповіді і підштовхуючи читачів шукати власні. Помножує славу України в далеких світах. І її «Паломник» – подорож душі світом мудрості та розмаїтої світової культури» [3, 88]. Окремі письменники в назву спогадів винесли образ шляху для підсилення тематики, проблематики, головної думки твору, як от: Паша Ємець «Дорогою терпіння», Леся Богуславець «Від Находки до Чернівців», Олекса Воропай «В дорозі на Захід», Іван Кошелівець «Розмови в дорозі до себе», Михайло Островерха «Берегами мандрівки».

Погоджуємось із теоретиком української мемуаристики О. Рарицьким, який вважає, що «важливою прикметою нефікційної прози є жанровий синкретизм, завдяки якому відмінні за формозмістовими й комунікативними показниками тексти структурують одну й ту ж художню цілісність. У зв'язку з цим учені радять розглядати весь обсяг літератури nonfiction у метажанровій площині, детермінантним для якої є поєднання генологічно різних художніх форм і нехудожніх вставок у композиційно завершений текст» [13, 4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши генезис й основні етапи розвитку мемуарного жанру у світовій та українській літературі, спостерегли, що в структурі генології тревелог є найдавнішим жанром нефікційної прози, він започаткований в античну добу і не втратив читацького інтересу до сьогоднішнього дня. Як зазначає сучасний літературознавець Д.-Г. Пайо, «досліджувати історію подорожей – це спроба зро-

зуміти прогрес знань і водночас – поширення інформації про віддалені і невідомі землі» [23, 30]. У результаті студіювання мемуарної прози найглибше репрезентовано огляд генези та історії тревелогу, розкрито його жанрову ідентифікацію, вказано на кореляцію різних жанрів, що їх представлено в матриці дорожніх нотаток, хроніки (виклад подій, фактів у хронологічному порядку), спогадів, щоденника, у формі нарису, портрета і навіть задекларований в

листах. Тобто, поліаспектність тревелогу прочитується в різновекторних формах й образах. Як художній прийом мемуарний тревелог письменники використовують у структурі малої і великої прози. Перспективним нам видається подальше дослідження гуманітаріями спогадів та щоденникових записів українських письменників ХХ століття, в яких динамічно оприявлено трагедію і фарс колоніальної епохи, історичного минулого України, її культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вельгус В. А. Известия о странах и народах Африки и морские связи в бассейне Тихого и Индийского океанов (Китайские источники ранее XI в.). Москва: Наука, 1978. 302 с.
2. Вербич О. Дитячі спогади про Львів (Ліда Палій «Дитинство, заметене часом»). Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2014. Вип. 60. Ч. 2. С. 174–181.
3. Гаврилюк Надія. Іскра ватри з Верховин: Віра Вовк. Слово і час. 2017. №12. С. 87-90.
4. Горбач Марія. Тревелоги або Як писати про подорожі. URL : <http://www.chytomo.com/news/travelogi-abo-yak-pisati-pro-podorozhi> (дата звернення: 04.11.2017 р.).
5. Данило Ігумен. Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена. URL : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr65.htm> (дата звернення 04.11.2017)
6. Ковалевський А. П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху её воссоединения с Россией. Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. Харків, 1954. С. 257–291.
7. Копистянська Н. Х. Жанровые модификации в чешской литературе. Київ: Вища школа, 1978. 256 с.
8. Лазебник Станіслав. Українці за кордоном: екскурс в історію. URL : <http://weareukrainians.com/ukraine-and-the-world/ukrayintsi-za-kordonom-ekskurs-v-istoriyu> (дата звернення: 05.11.2017).
9. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт. Київ: Наукова думка, 1978. С. 306-307.
10. Малі українські діярії XVII–XVIII ст. / упоряд., пер. В. Шевчука. Київ: Кліо, 2015. 408 с.
11. Палій Л. Дитинство, заметене часом. Спогади. Київ :Ярославів Вал, 2006. 92 с.
12. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) : монографія. К. : Смолоскип, 2016. 488 с.
13. Рарицький О. А. Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.01.01; 10.01.06 Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2017. 412 с.
14. Срезневский И. Хожение за три моря Афанасия Никитина. Ученые Записки II-го Отделения Западной академии наук. Санкт-Петербург, 1856. Кн. II. С. 232-307.
15. Халебський (Алебський) Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М. О. Рябий: Післям. В. О. Яворницького. Київ: Український письменник; Ярославів Вал, 2008. 293с.
16. Chupeau Jérôme. Les récits de voyageaux lisières du roman. RHLF, 77, 1977.P. 536–553.
17. Doiron N. De l'épreuveau lieu du texte. Le récit de voyage comme genre // Papers on French Seventeenth Century Literature, Biblio 17, no 11 (Voyages :récits et imaginaires), Tübingen, Paris et Seattle, 1984. – P. 15-31.
18. Le Huenen Roland. Le récit de voyage: l'entrée en littérature // Études littéraires, "L'Autonomi sation de la littérature", vol. 20, no. 1, printemps-été 1987. P. 45-61.
19. Le Périple d'Hannon. URL : <http://www.cosmovisions.com/PeripleHannon.htm> (дата звернення 30.10.2017).
20. Lobrichon Guy. 1099, Jérusalem conquise. Paris: Seuil, 1998. 142 p.
21. Moussa Sagra. «Usage de la fiction dans le récit de voyage: l'épisode de la merMorte chez Lamartine». Presse de l'Université de Paris-Sorbonne, 2001. 254 p.
22. Sévry Jean. De la littérature des voyages et de leur nature, et à propos des premiers pas, des premiers regards et d'un rendez-vous manqué, et autres flexions // Discours de voyages, Afrique - Antilles. - Paris: Karthala (éd. Fonkoua R.), 1998. pp. 45-70.
23. Pageaux Daniel-Henri. La littérature générale et comparée. Paris: Armand Colin, 1994. 192 p.